

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर
ता. खेड, जि. पुणे- 410 505
अर्थशास्त्र विभाग
(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)
वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II
विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - II)
Financial System - II
सेमिस्टर :- IV
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे
बिगरबँकिंग वित्तीय संस्था

प्रास्ताविक

अर्थ (Meaning of NBFIS)

बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था म्हणजे अशा स्वरूपाच्या संस्था की, ज्या समाजातील लोकांकडून आकर्षक योजनेखाली ठेवी गोळा करतात आणि किरकोळ व्यापारी, घाऊक व्यापारी, लहान उद्योजक आणि स्वयंरोजगारी करणारे यांना कर्ज देतात.

या वित्तीय संस्था किंवा मंडळे बँक म्हणून नोंदविल्या जात नाहीत. या संस्था बँकिंग नियमन कायदा, 1949 अनुसार स्थापन झालेल्या नसतात. तसेच या संस्थांना भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून बँकव्यवसायाचा परवाना प्राप्त झालेला नसतो. या संस्था भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाखाली येत नाहीत. असे असले तरी या संस्था बँकांसारख्याच ठेवी गोळा करतात आणि गोळा झालेल्या ठेवीतील पैशातून गरजूंना कर्ज देतात. म्हणजेच या संस्था बँकांसारखी कार्ये करतात; परंतु त्यांना बँकांचा दर्जा प्राप्त झालेला नसतो. म्हणून या संस्थांना 'बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था' असे म्हणतात.

या संस्थांना वित्तपुरवठा महामंडळ (Finance Corporation), अग्रिमे देणारी कंपनी (Loan Company) किंवा वित्त कंपनी (Finance Company) या नावाने ओळखले जाते.

ज्या संस्था ठेवी स्वीकारतात आणि कर्जे देतात; परंतु धनादेशाच्या सुविधा पुरवित नाहीत अशा संस्थांना 'बिगर-बँकिंग वित्तीय मध्यस्थ' असे संबोधतात.

बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था - व्याख्या (Definitions of NBFIs)

बँकिंग कायदा (इतर तरतुदी), 1963 :

सामान्य लोकांकडून ठेवी स्वीकारणाऱ्या आणि बँकेप्रमाणे व्यवसाय करणाऱ्या परंतु बँका म्हणून न समजल्या जाणाऱ्या कंपन्या अथवा संस्थांच्या व्यवहारांवर लक्ष ठेवणे, नियंत्रण आणि नियमन करण्याचे अधिकार भारतीय रिझर्व्ह बँकेला देतो. या कायद्याच्या दृष्टीने बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था म्हणजे कंपनी, निगम, व्यावसायिक संस्था आणि वित्तीय संस्था होय.

सन 1972 चा बँकिंग आयोग :

"बिगर-बँकिंग वित्तीय मध्यस्थ संस्था संज्ञा जी अर्थशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून व्यापक अशी वित्तीय संस्था आहे की, ज्यांच्या देयता कर्ज फेडण्याचे साधन म्हणून वापरल्या जात नाहीत."

बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्यांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of NBFIs)

बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्यांच्या व्याख्यांवरून पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील :

- (1) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था ही एक कंपनी आहे. तिचे स्वरूप भागीदारी कंपनी, महामंडळ किंवा व्यापारी संस्था आणि विदेशी-कंपनी असे असते.
- (2) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था बँकांप्रमाणेच कार्ये करतात; परंतु सर्वस्वी बँका नसतात.
- (3) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थेची स्थापना बँकिंग नियमन कायदा, 1949 अन्वये होत नाही.

- (4) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था बँकांप्रमाणेच विविध योजनांखाली ठेवी स्वीकारतात आणि विविध क्षेत्रांना कर्जपुरवठा करतात.
- (5) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था ठेवीदार आणि कर्जधारक, जनता व उद्योग यांच्यातील मध्यस्थ म्हणून कार्ये करतात. म्हणून बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांना 'बिगर-बँकिंग वित्तीय मध्यस्थ संस्था' असेही म्हणतात.
- (6) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था धनादेशाच्या सुविधा पुरवित नाहीत.
- (7) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांना बँकांप्रमाणे पतनिर्मिती करता येत नाहीत.
- (8) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांना स्थापना करण्यासाठी केंद्र सरकारची अनुमती घ्यावी लागते.
- (9) बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था विविध प्रकारचे पर्यायी व्यवसाय करतात व त्याद्वारे विविध प्रकारच्या सेवा ग्राहकांना देतात.
- (10) प्रत्येक बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थेची कार्यपद्धती स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण असते. शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, गृहक्षेत्र या क्षेत्रांना विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात.

बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांचे प्रकार / (Types of NBH's)

भारतात कार्य करणाऱ्या बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांचे वर्गीकरण भारतीय रिझर्व्ह बँकेने पुढील प्रकारे केलेले आहे :

१. बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपनी (Non-Banking Financial Company) :

बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपनीचा मुख्य व्यवसाय ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे हा असतो. बँका ज्या लोकांपर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत अशा लोकांकडून बिगर-बँकिंग कंपनी आकर्षक व्याजदर योजना आणि अन्य प्रकारच्या योजनेखाली ठेवी आकर्षित करतात. ठेवीच्या रूपाने जमा झालेल्या निधीचा वापर शेती, उद्योग, व्यापार, स्वयंरोजगार या क्षेत्रांना कर्जे देण्यासाठी करतात. बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपन्यांना कोणाला, किती मुदतीसाठी, कोणत्या व्याजदराने कर्ज द्यावे याबाबत पूर्ण स्वातंत्र्य असते. त्यामुळे विविध मुदतीच्या कर्ज प्रकारात ठरविल्या जाणाऱ्या अटी भिन्न असतात.

२. शेषाधार बिगर-बँकिंग कंपनी (Residuary Non-Banking Company):

बिगर-बँकिंग वित्तीय कंपनी या प्रकारात ही संस्था येत नाही. ही कंपनी वैशिष्ट्यपूर्ण योजना किंवा व्यवस्थेखाली जनतेकडून मोठ्या प्रमाणात ठेवी गोळा करते. मात्र गोळा केलेल्या ठेवी या ठेवींची मुदत पूर्ण झाल्याशिवाय किंवा योजना पूर्ण झाल्याशिवाय परत केल्या जात नाहीत. ठेवी दरमहा विशिष्ट हप्त्यांच्या स्वरूपात स्वीकारल्या जातात. मुदतीनुसार ठेवींवर दिला जाणारा व्याजदर वेगवेगळा असतो. शेषाधार बिगर-बँकिंग कंपनी ठेवी स्वीकारण्याबरोबरच चैनीच्या वस्तूंची विक्री करण्याचेही कार्य करतात.

३. बिगर-बँकिंग बिगर-वित्त कंपनी (Non-Banking Non-Financial Company) : ही कंपनी कृषी किंवा व्यापार क्षेत्रात कार्य करते. त्यामुळे या कंपनीच्या कार्याचा समावेश बिगर-वित्त या कार्याच्या स्वरूपात होतो.

उदाहरणार्थ, वृक्षसंवर्धन संस्था विशेष ठेव स्वीकारून सभासदांकडे काही झाडांची मालकी देतात. मुदत संपल्यावर झाडांची विक्री करून सभासदांकडून घेतलेले भांडवल किंवा ठेवी परत करतात.

बँकव्यवसायेतर वित्त कंपन्यांचे प्रकार

१. साधनसामग्री भाडेपट्टा कंपनी (Equipment Leasing Company) :

साधनसामग्री भाडेपट्टा कंपनीचा मुख्य व्यवसाय साधनसामग्री भाडेपट्टा तत्त्वावर देणे आणि साधनसामग्रीच्या भाडेपट्टा व्यवहारासाठी वित्तपुरवठा करणे हा असतो. ही कंपनी आपल्या स्वनिधीव्यतिरिक्त इतर कंपन्या, बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून ठेवी स्वीकारून निधींमध्ये वाढ करते. त्यांच्या एकूण निधीत सार्वजनिक ठेवी व आंतरनिगम ठेवींचा वाटा 74 टक्के आहे. भाडेपट्टा या प्रकारात भाडेतत्त्वावर साधनसामग्री वापरण्यासाठी दिली जाते. भाडेपट्टा हा एक करार असून या करारात मालमत्तेचा मूळ मालक विशिष्ट भाडे घेऊन विशिष्ट कालावधीसाठी यंत्रसामग्री अथवा इतर साधनसामग्री वापरण्यासाठी देतो.

भाडेपट्ट्याचे दोन प्रकार पडतात :

(अ) व्यवहार भाडेपट्टा : या प्रकारात यंत्रसामग्री भाडेपट्ट्याने घेणाऱ्याकडे अल्प मुदतीसाठी भाड्याने हस्तांतरित केलेली असते.

(ब) वित्त भाडेपट्टा : या प्रकारात यंत्रसामग्री भाडेपट्ट्याने देणारा यंत्रसामग्रीचा कायदेशीर मालक असतो तर भाडेपट्ट्याने घेणारा त्या यंत्रसामग्रीचा प्रत्यक्ष वापर करतो. म्हणून तो त्या यंत्रसामग्रीचा व्यावहारिक मालक बनतो.

२. भाडे खरेदी वित्त कंपनी (Hire Purchase Finance Company) :

भाडे खरेदी वित्त कंपन्यांचा मुख्य व्यवसाय भाडे खरेदी तत्वावर व्यवहार करणे आणि भाडे खरेदी व्यवहारासाठी वित्तपुरवठा करणे हा असतो. भाडे खरेदी व्यवहारासाठी भाडे खरेदी वित्त कंपन्या, किरकोळ आणि घाऊक व्यापारी तसेच बँका व वित्तीय संस्था वित्तपुरवठा करतात. भाडे खरेदी वित्तपुरवठा ही अशी पद्धत आहे की, ज्या पद्धतीत हप्ते पद्धतीने विशिष्ट मुदतीसाठी उपभोग्य वस्तू व सेवा, उत्पादक वस्तू आणि वस्तू खरेदीसाठी कर्ज दिले जाते. कर्जाची मुदत साधारणतः एक ते तीन वर्षे असते. विविध प्रकारच्या वस्तू व सेवा प्राप्तीसाठी असा कर्जपुरवठा केला जातो. भाडे खरेदी तत्वावर टिकाऊ वस्तू खरेदी करण्यासाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था खाजगी मर्यादित कंपन्या, सार्वजनिक कंपन्या किंवा भागीदारी संस्था असतात.

३. गृह वित्त कंपनी (Housing Finance Company) :

गृह वित्त कंपनीचा मुख्य व्यवसाय घरासाठी प्लॉट विकसित करणे, घराच्या बांधकामासाठी किंवा स्वतःच्या मालकीचे घर खरेदीसाठी वित्तपुरवठा करणे हे असते. अनुसूचित व्यापारी बँका, सहकारी बँका, गृह वित्त कंपन्या आणि शिखर गृह वित्त सहकारी संस्था वित्तपुरवठा करतात. राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक गृहक्षेत्राला कर्जपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थांचे पर्यवेक्षण करते आणि गृहक्षेत्राला कर्ज देणाऱ्या वित्तसंस्थांना पुनर्वित्त पतपुरवठा करते.

4. गुंतवणूक कंपनी (Investment Company) :

गुंतवणूक कंपनीचा मुख्य व्यवसाय प्रतिभूती संपादन करणे हा असतो. व्यवसायगृहे गुंतवणूक सत्ताधारी कंपनी स्थापन करतात. व्यवसायगृहाशी

बांधील कंपन्यांना गुंतवणूक कंपन्या वित्तपुरवठा करतात. या कंपन्यांचे भागभांडवल निश्चित स्वरूपाचे असते. सर्व नावाजलेल्या औद्योगिक गृहांनी स्वतःच्या गुंतवणूक कंपन्या स्थापन केलेल्या आहेत.

5. कर्ज कंपनी (Loan Company) :

स्वतःच्या कार्यव्यवहाराव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही कार्यव्यवहाराला कर्ज आणि अग्रिमे देणे हा मुख्य व्यवसाय कर्ज कंपनीचा असतो. पहिल्या तीन प्रकारच्या कंपन्यांचा समावेश कर्ज कंपन्यांमध्ये होत नाही. या प्रकारच्या कंपन्या सर्वसाधारणपणे लहान भागीदारी व्यवसायसंस्था असतात. या कंपन्याकडून ठेवी गोळा करून निधी उभारतात. किरकोळ आणि घाऊक व्यापारी, लघुउद्योजक आणि स्वयंरोजगारी करणाऱ्या व्यक्तींना कर्जपुरवठा करतात. या कंपन्या जादा व्याजदराचे प्रलोभन देऊन मुदती ठेवी गोळा करतात आणि सापेक्षरीत्या उच्च व्याजदराने कर्जपुरवठा करतात.

6. परस्पर लाभ वित्त कंपनी (निधी) (Mutual Benefit Finance Company - Nidhi) :

केंद्र सरकारच्या कंपनी अधिनियम, 1956; कलम 620 (ए) अनुसार, अधिसूचित कंपन्यांना निधी कंपनी असे म्हणतात. भागभांडवल, सभासदांकडील ठेवी आणि जनतेकडून ठेवी स्वीकारून निधी उभारतात. निधी आपल्या सभासदांना लग्नकार्ये, जुने कर्ज परत करणे, बांधकामासाठी कर्जे देतात. निधीची कर्ज देण्याची पद्धती अतिशय साधी असते. विविध बचत योजनांद्वारे निधी उभारून व्यापारी बँकांकडून कर्जाच्या गरजेची पूर्तता न होणाऱ्या लोकांना निधी कर्जे देतात.

7. चिट फंड कंपनी (Chit Fund Company) :

भिशीचे सभासद असणाऱ्या सभासदांकडून ठरावीक काळाने रकमा गोळा करून त्या रकमेचे आळीपाळीने सभासदांना बक्षीसरूपाने वाटप केले जाते. इतर प्रकारच्या भिशी किंवा कुरी यांचा समावेश या प्रकारात होतो. राज्य सरकारने शासित केलेल्या चीट फंड कायदा, 1982 अनुसार चिट फंडाच्या

कार्यव्यवहाराचे नियमन केले जाते. भारतीय रिझर्व्ह बँक ठेवीशी निगडित व्यवहारांचे नियमन करते. चिट फंड कंपनी आपल्या सभासदांबरोबर करार करतात. प्रत्येक सभासदाने विशिष्ट कालावधीसाठी हप्त्याने रक्कम जमा करायची. ही एकत्रित रक्कम प्रत्येकाला लॉटच्या स्वरूपात किंवा लिलाव पद्धतीने अथवा निविदा पद्धतीने बक्षीस रकमेच्या स्वरूपात दिली जाते.

8. शेषाधिकार बिगर-बँकिंग कंपनी (Residuary Non-Banking Company) :

शेषाधिकार बिगर-बँकिंग कंपनी वर्गणीच्या रूपाने कोणत्याही योजनेद्वारे ठेवी मिळवितात. वरील कोणत्याही प्रकारात ही कंपनी येत नाही. या कंपनीची कार्यव्यवहाराची काही विकृत वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे असतात :

- (1) स्वतःचा निधी नकारात्मक असतो.
- (2) ठेव देयतेविषयी खरी माहिती उघड करत नाही.
- (3) ठेवीवर जप्ती आलेली असते.
- (4) ठेवीदारावर सेवाभार लादलेला असतो.
- (5) अडतीचे दर उच्च असतात.

बँका आणि बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थांमधील फरक/DISTINCTION BETWEEN BANK AND NBFI's

पुढील काही प्रमुख मुद्द्यांच्या आधारे बँका व बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांमध्ये भेद किंवा फरक स्पष्ट करता येईल.

१. स्थापना :

बँकांची स्थापना बँकिंग नियमन कायदा, 1949 अन्वये केली जाते. या कायद्यांतर्गत भारतीय रिझर्व्ह बँकेने परवाना दिला तर बँकांना बँकव्यवसाय सुरू करता येतो व शाखाविस्तार करता येतो.

भारतात बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांची स्थापना कंपनी कायदा, 1956 आणि भारतीय भागीदारी कायदा, 1932 अन्वये केली जाते. केंद्र सरकारची

अनुमती मिळाल्यावर बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांना आपला व्यवसाय सुरू करता येतो.

२. कार्यक्षेत्र :

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांच्या तुलनेत बँकांचे कार्यक्षेत्र विस्तृत व व्यापक असते. संपूर्ण देशात किंवा देशाबाहेर बँकांचे कार्यक्षेत्र विस्तारलेले असते.

बँकांच्या तुलनेत बँकेतर वित्तीय संस्थांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित व कमी व्यापक असते. या संस्थांचे कार्यक्षेत्र विशिष्ट प्रदेश किंवा भूभागापुरते मर्यादित असते.

३. मालकी :

भारतामध्ये बँकांची मालकी सार्वजनिक व खाजगी या स्वरूपाची असते. सहकारी बँकांची मालकी सभासदांची असते तर परकीय बँकांची मालकी परदेशातील नागरिक, संस्था किंवा सरकारची असते. भारतीय बँकांनी दुय्यम संस्थांची स्थापना करून बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था ज्या वित्तीय सेवा पुरवितात त्या द्यायला सुरुवात केलेली आहे.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांची स्थापना कंपनी कायदा आणि भागीदारी कायदानुसार झालेली असल्याने मालकी खाजगी ची असते.

४. भांडवल :

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांच्या तुलनेत बँकांचा भांडवली पाया मजबूत असतो. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना सरकार भांडवल पुरविते. अलीकडे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी भाग विक्रीद्वारे भांडवलाची उभारणी केलेली आहे. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनासुद्धा भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वसूल भांडवल किती असावे याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर केलेली आहेत.

बँकांच्या तुलनेत बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांचा भांडवली पाया कमकुवत असतो. त्यांचे स्वतःचे भांडवल फारच अल्प असते. या संस्था भाग व इतर मार्गाने भांडवल उभारणी करतात. ठेवीच्या प्रमाणात वाढ करून भांडवलात वाढ करण्याचा प्रयत्न करतात.

५. संघटन :

बँकांच्या संघटन रचनेबाबत मध्यवर्ती बँकेने काही नियम केलेले आहेत. मुख्य व्यवस्थापकाची नियुक्ती, संचालक मंडळात विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञांच्या नियुक्तीबाबत बँकांना नियमांचे काटेकोर पालन करावे लागते. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका व सहकारी बँकांच्या संघटन रचनेबाबत कायदेशीर तरतुदी केलेल्या आहेत.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था आकाराने लहान असल्यामुळे त्यांची संघटन रचना सोपी व सुटसुटीत असते. बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांच्या संघटनात अनुभवी व प्रशिक्षित व्यक्तींची नियुक्ती केलेली नसते. विविध बँकव्यवसायेतर वित्तसंस्थांची संघटनात्मक रचना भिन्न-भिन्न असते.

६. पतपैशाची निर्मिती :

व्यापारी बँकांकडे जमा झालेल्या प्राथमिक ठेवींच्या आधारावर व्यापारी बँका कर्जे, रोखे खरेदी, भाग खरेदी, अधिकर्ष सवलतीच्या माध्यमातून दुय्यम ठेवींची निर्मिती करून पतपैशाची निर्मिती करतात. थोडक्यात, धनादेशाची निर्मिती करून व्यापारी बँका पतपैशाची निर्मिती करतात. व्यापारी बँकांनी पतनिर्मितीत वाढ केल्यास पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांना धनादेशाचा वापर आपली देयता फेडण्यासाठी करता येत नसल्याने त्यांना रोख पैशाच्या साहाय्याने ठेवी व कर्जाचे व्यवहार करावे लागतात. त्यामुळे बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांना पतपैशाची निर्मिती करता येत नाही. बँकव्यवसायेतर संस्थांच्या व्यवहारात वाढ झाली तरी देशातील पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होत नाही.

७ . ठेवी व ठेवीवरील व्याजदर :

बँकांना ठेवी स्वीकारताना भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियम पाळावे लागतात. ठेवीवर दिल्या जाणाऱ्या व्याजदरावर भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण असते. सहकारी बँकांचा ठेवीवरील व्याजदर व्यापारी बँकांच्या ठेवीवरील व्याजदरापेक्षा जास्त असतो.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांचा सर्वांत जास्त भर ठेवी गोळा करण्यावर असल्यामुळे ठेवी जमा करण्यासाठी त्या अनेक आकर्षक ठेव योजना तयार करतात. मात्र बँकांच्या ठेवीवरील व्याजदराच्या तुलनेत बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवीवरील व्याजदर जास्त असतात.

८ . कर्ज व कर्जावरील व्याजदर :

बँकांनी कोणत्या क्षेत्राला किती कर्ज द्यावे, कर्जावरील व्याजदर किती असावा याबाबत नियम ठरवून दिलेले आहेत. त्यामुळे बँकांना ठरावीक व्याजदरापेक्षा जास्त दराने व्याज आकारता येत नाही. बँकांची कर्ज देण्याची पद्धती क्लिष्ट व गुंतागुंतीची असते. अलीकडे कर्ज देण्याच्या पद्धतीत बँकांनी बऱ्याच सुधारणा केलेल्या आहेत.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था विशिष्ट प्रकारचेच कर्ज देतात. उदाहरणार्थ, भाडे खरेदी, भाडेपट्टा वित्त, साहसी वित्तपुरवठा. बँकांच्या व्याजदराच्या तुलनेत बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांचे व्याजदर जास्त असतात; मात्र बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांची कर्जे देण्याची पद्धती साधी, सोपी व सुलभ असते.

९ . सुरक्षितता :

बँकांमध्ये ठेवलेल्या ठेवींना विमा कवच असते; तसेच बँका ठेवीतील रकमा सुरक्षित ठिकाणी गुंतवितात. बँकांच्या कर्जव्यवहारावर मध्यवर्ती बँकेचे नियंत्रण असते. त्यामुळे बँकांकडील ग्राहकांचे पैसे पूर्ण सुरक्षित राहतात. बँका सुरक्षित तारणावर कर्जे देतात.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था सट्टेबाजी व्यवहारासाठी कर्जपुरवठा करतात. जोखमीच्या व्यवहारात त्या जास्त पैसा गुंतवितात. बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवींना विमा कवच नसते. त्यामुळे बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थेतील गुंतवणूक तुलनेने कमी सुरक्षित असते. कर्जासाठी स्वीकारले जाणारे तारण सुरक्षित नसते.

१०. नाणेबाजार आणि भांडवलबाजारातील भूमिका :

नाणेबाजारात व्यवहार करण्याच्या दृष्टीने प्रमुख खेळाडू म्हणून व्यापारी बँकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. भांडवलबाजारात दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने बँकांचे कार्य महत्त्वपूर्ण समजले जाते.

बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था नाणेबाजारात अल्पकालीन कर्जे देतात. परंतु बँकांच्या तुलनेत त्यांनी केलेल्या कर्जपुरवठ्याचे आकारमान फारच कमी आहे. भांडवलबाजारात बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्था विशिष्ट प्रकारची कर्जे देतात. त्यामुळे बँकांच्या तुलनेत त्यांचे दीर्घकालीन कर्जव्यवहार मर्यादित आहेत.

११ . परस्परांकडून कर्जे :

व्यापारी बँका भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून किंवा इतर बँकांकडून कर्जे घेतात. मात्र बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांकडून कर्जे घेत नाहीत.

बँकेतर वित्तीय संस्था मात्र अडचणीच्या वेळी व्यापारी बँकांकडून कर्जे घेतात.

१२ . रचना, कार्यपद्धती आणि स्वरूप :

व्यापारी बँकांची रचना, कार्यपद्धती आणि स्वरूप यामध्ये बरेचसे साम्य आढळते. बँकव्यवसायेतर वित्तीय संस्थांची रचना, कार्यपद्धती आणि स्वरूप यामध्ये मोठ्या प्रमाणात भिन्नता आढळते.

विविध बँकव्यवसायतर वित्तीय संस्थांची कार्य/ FUNCTIONS OF OTHER NBFI's

I) भाडेपट्टा वित्तपुरवठा (Lease Financing)

भाडेपट्टा - अर्थ : "एखादी मालमत्ता दुसऱ्याने भाडे देऊन वापरणे म्हणजे भाडेपट्टा होय."

भाडेपट्टा करार : "भाडेपट्टा करार हा असा करार आहे की, ज्या कराराद्वारे मालमत्तेचा मालक (पट्टाकार) आपली मालमत्ता दुसऱ्या व्यक्तीला (पट्टेदार) करारात ठरलेल्या मुदतीपर्यंत विशिष्ट भाडे देण्याच्या मोबदल्यात वापरण्याचा अधिकार देतो."

भाडेपट्टा करारात पट्टाकार आणि पट्टेदार हे दोन मुख्य घटक असतात.

1. भाडेपट्ट्याने देणारा/पट्टाकार (लेसॉर) :

भाडेपट्ट्याने देणारी व्यक्ती, भागीदारी संस्था, वित्तसंस्था किंवा महामंडळ असू शकते. वरील घटक मालमत्तेची खरेदी करतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे मालमत्तेची मूळ मालकी असते. या मालकांना मालमत्तेचा वापर करणाऱ्यांकडून करारात ठरल्याप्रमाणे भाडे मिळते आणि प्राप्तीकरामध्ये मालमत्तेच्या घसाऱ्याची वजावट मिळते. भारतात विशेषीकृत भाडेपट्टा कंपनी, बँका, वित्तीय संस्था, औद्योगिक गृहे, कारखानदार लेसॉरची भूमिका पार पाडतात.

2. भाडेपट्ट्याने घेणारा/पट्टेदार (लेसी) :

यंत्रसामग्रीचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला लेसी असे म्हणतात. लेसी कंपनी, महामंडळ किंवा भागीदारी संस्था असू शकते. लेसी ही लेसॉरकडून भाडेपट्टा तत्वावर मालमत्ता वापरण्यासाठी घेते. लेसी ही उत्पादक संस्था असते. लेसीकडे मालमत्तेचा ताबा असतो. मालमत्तेच्या वापराबद्दल लेसी ही लेसॉरला ठरावीक मुदतीसाठी भाडे देते.

भाडेपट्टा - व्याख्या (Definitions of Lease)

The International Accounting Standard No. 17:

"भाडेपट्टा म्हणजे असा करार की, ज्या करारात मालमत्तेचा मालक ठरावीक कालावधीसाठी भाडे घेऊन मालमत्ता वापरण्याचा अधिकार मालमत्ता भाडेपट्ट्याने घेणाऱ्याला देतो."

भाडेपट्टा वित्ताची वैशिष्ट्ये (Features of Lease Finance)

- (1) भाडेपट्टा वित्त म्हणजे विशिष्ट भाडे देऊन दुसऱ्या व्यक्तीच्या अथवा संस्थेच्या मालमत्तेचा वापर केला जातो.
- (2) भाडेपट्टा करारात दोन पक्ष असतात. मालमत्तेचा मूळ मालक पट्टाकार (लेसॉर) हा एक पक्ष आणि मालमत्तेचा वापर करणारा पट्टादार (लेसी) हा दुसरा पक्ष असतो.

- (3) भाडेपट्टा करारात पट्टेदार विशिष्ट कालावधीसाठी मालमत्ता वापरण्याचा हक्क मिळवितो. त्या बदल्यात पट्टाकाराला नियमित भाडे देतो.
- (4) कराराच्या संपूर्ण कालावधीत मालमत्तेची मालकी मालमत्तेच्या मूळ मालकाकडे (पट्टाकार) असते.
- (5) भाडेपट्टा करार विशिष्ट मुदतीसाठी केला जातो. उदाहरणार्थ, एक वर्ष, दोन वर्षे, पाच वर्षे. कराराची मुदत संपल्यानंतर कराराचे नूतनीकरण केले जाते अथवा करार संपुष्टात आणला जातो. कराराची मुदत संपल्यानंतर मालमत्तेचा वापर करणारा मालमत्ता पट्टाकाराकडे सुपूर्द करतो.
- (6) भाडेपट्टा करारात मालमत्तेची मालकी मूळ मालकाकडे (पट्टाकार) असते तर मालमत्तेचा ताबा मालमत्तेचा वापर करणाऱ्याकडे (पट्टादार) असतो.
- (7) भाडेपट्ट्याने मालमत्ता देणारा एखादी भागीदार, कंपनी, बँक, वित्तसंस्था किंवा महामंडळ असते तर मालमत्तेचा वापर करणारा एखादी कंपनी, कारखानदार, भागीदारी संस्था, महामंडळ असू शकते.
- (8) भाडेपट्टा करारामुळे विशिष्ट कालावधीसाठी मालमत्ता वापरण्याच्या हक्काचे हस्तांतर पट्टाकाराकडून पट्टेदाराकडे होते.

भाडेपट्ट्याचे प्रकार (Types of Lease)

भाडेपट्ट्याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत :

१. वित्त भाडेपट्टा (Finance Lease) :

वित्त भाडेपट्ट्यामध्ये भाडेपट्ट्याने देण्याची जाबबदारी वित्तपुरवठा करणाऱ्याची असते. परंतु मालमत्तेचा मालकी हक्क आणि यंत्रसामग्रीचा वापर करण्यासंबंधीची जोखीम भाडेपट्ट्याने मालमत्ता घेणाऱ्याकडे हस्तांतरित होते.

२. व्यवहार भाडेपट्टा (Operating Lease) :

व्यवहार भाडेपट्ट्यामध्ये भाडेपट्ट्याने देणारा वित्तपुरवठा करतो. यंत्रसामग्रीची मालकी भाडेपट्ट्याने देणाऱ्याकडे असते. त्याची जोखीम तोच घेतो. त्यामुळे यंत्रसामग्रीच्या वापरापासून मिळणारे फायदे भाडेपट्ट्याने देणाऱ्यालाच मिळतात. या प्रकारात अल्प मुदतीसाठी यंत्रसामग्री भाडेपट्ट्याने घेणाऱ्याकडे

हस्तांतरित होते. भाडेपट्ट्याने घेणारा ठरावीक कालावधीत ठरलेल्या दराने भाडे देतो. उदाहरणार्थ, भाडोत्री जीपचा चालक किलोमीटरप्रमाणे दररोज ठरावीक रक्कम जीपमालकाला देतो. ट्रक, जहाज, संगणक, विमान, खाणी इत्यादींबाबत भाडेपट्टा कराराने मालमत्ता दिली जाते.

३. भाडेपट्ट्याचे इतर प्रकार :

(अ) प्रत्यक्ष भाडेपट्टा (Direct Leasing) : कारखानदार अथवा उत्पादकाकडून मालमत्ता वापरण्याचा हक्क व्यवसायसंस्था घेते. मालमत्तेची मालकी कारखानदाराकडे राहते. कारखानदार, वित्त कंपनी, स्वतंत्र भाडेपट्टा कंपनी, विशेषीकृत उद्देशाने स्थापन झालेल्या भाडेपट्टा कंपनी प्रत्यक्ष भाडेपट्टा वित्त पुरवितात.

(ब) नक्त भाडेपट्टा (Net Lease) : या भाडेपट्टा प्रकारात भाडेपट्ट्याने मालमत्ता देणाऱ्या मालकाला मिळणाऱ्या मोबदल्यात विमा व देखभाल खर्च मिळत नाही. भाडेपट्ट्याने घेणारा स्वतंत्ररीत्या या रकमा देतो.

(क) खुले व बंदी भाडेपट्टा (Open-End Lease) : हा अटीनुसार ठरलेला विक्री भाडेपट्टा आहे. या प्रकारात भाडेपट्टा कराराची मुदत संपल्यानंतर भाडेपट्ट्याने मालमत्ता घेणारा भाडेपट्ट्याने मालमत्ता देणाऱ्याला करार संपल्यानंतर मालमत्तेचे किमान मूल्य देण्याची हमी देतो.

(ड) भाडेपट्टा मंडळ (Syndicated Lease) : प्रचंड रकमेची मालमत्ता भाडेपट्ट्याने घ्यावयाची असेल तर अनेक वित्तीय संस्था एकत्र येऊन मंडळ स्थापन करतात. प्रचंड किमतीची मालमत्ता खरेदी करतात आणि भाडेपट्ट्याने घेणाऱ्यास ती मालमत्ता वापरण्यासाठी देतात.

भाडेपट्टा कराराचे फायदे (Advantages of Lease Agreement)

A) पट्टेदार किंवा लेसीला होणारे फायदे :

(1) मालमत्तेच्या खरेदीसाठी लागणारा पैसा उभारावा लागत नाही. मालमत्ता खरेदीसाठी बँकेकडून कर्ज घेण्याच्या क्लिष्ट कार्यातून मुक्तता होते.

(2) भाडेपट्टा वित्तामुळे शंभर टक्के भांडवल पुरवठा होतो. त्यामुळे पट्टेदाराला मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक करायची गरज नसते. हे भांडवल इतरत्र वापरता येते.

(3) भाडेपट्टा कराराने मालमत्ता भाडोत्री दिल्यास उत्पन्न कर सवलतीचा फायदा मिळतो.

(4) भाडेपट्ट्याची मुदत संपल्यानंतर मालमत्ता खरेदी करता येते अथवा मूळ मालकाला परत देता येते.

(5) मालमत्तेची देखभाल व दुरुस्तीची सेवा मूळ मालकाकडून मिळते. बिघाड झाल्यास धोका भाडेपट्ट्याने देणाऱ्याकडे सोपविता येतो.

B) पट्टाकारला (लेसॉर) होणारे फायदे :

(1) भाडेपट्टा वित्त कंपनीला उत्पादन करण्याचा धोका न पत्करता नियमित भाडे प्राप्त होते.

(2) भाडेपट्ट्यावर दिलेल्या यंत्रसामग्रीवरील घसान्याची रक्कम व व्याजाच्या रकमेला प्राप्तीकरातून वजावट मिळते.

(3) पट्टाकाराला/भाडेपट्टा कंपनीला वेगवेगळे कर, दुरुस्ती व देखभाल खर्च पट्टेदारावर टाकता येतो.

(4) भाडेपट्टा कराराची मुदत संपल्यानंतर पट्टाकाराला दुय्यम बाजारात मालमत्ता विकून नफा मिळविता येतो.

(5) भाडेपट्ट्याचा व्यवसाय करणाऱ्या कंपनीची बाजारातील पत वाढते.

भाडेपट्टा वित्त कंपन्या

ख्रिस्तपूर्व दोन हजार वर्षांपूर्वी मध्ययुगीन काळात युरोपमध्ये भाडेपट्टा पद्धतीचा अवलंब केल्याची नोंद आढळते. भारतात सन 1973 नंतर भाडेपट्टा कंपन्यांच्या व्यवसायाची व्याप्ती प्रचंड प्रमाणात वाढली. भारतामध्ये सन 1973 मध्ये चिदंबरम समूहाने 'First Leasing Company of India' स्थापन केली. सन 1980 पर्यंत भाडेपट्टा कंपन्यांचा फारसा विकास झालेला नव्हता. सन 1980 मध्ये देव अहुजा यांनी Twentieth Century Leasing Company ची स्थापना केली.

सन 1981 नंतर चार भाडेपट्टा वित्त कंपन्यांनी कारभार सुरू केला. सन 1991 नंतर भारतात बँका व विशेष वित्तीय संस्थांनी भाडेपट्टा व्यवहाराला चालना देण्यासाठी दुय्यम संस्थांची स्थापना केली.

भाडेपट्टा वित्त कंपन्यांची कार्ये (Functions of Lease Finance Company)

भाडेपट्टा वित्त कंपन्या विविध कार्ये पार पाडतात. त्यातील काही महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

१. मालमत्ता खरेदी करणे :
२. वित्त पुरवठा उपलब्ध करणे :
३. भाडेपट्टा तत्त्वावर मालमत्ता परदेशात पाठविणे :
४. लघुउद्योजकांना साधनसामग्रीचा पुरवठा करणे :
५. तरलतेचे समायोजन करणे :
६. साहस भांडवलाचा पुरवठा करणे :
७. वित्तीय व्यवस्थेत लवचीकता निर्माण करणे :
८. औद्योगिक विकासाला चालना देणे :

II) परस्पर निधी (म्युच्युअल फंड) (Mutual Fund)

संपूर्ण देशभर विखुरलेल्या अल्प उत्पन्न गटातील लोकांच्या अल्प प्रमाणात असणाऱ्या बचतींना रोखेबाजारातील गुंतवणुकीचे लाभ प्राप्त करून देण्यासाठी उभारण्यात आलेले संघटन म्हणजे परस्पर निधी होय. परस्पर निधीच्या स्थापनेद्वारे समाजातील लहान स्वरूपात बचत करणाऱ्यांना रोखेबाजारातील गुंतवणुकीपासून मिळणारे लाभ उपलब्ध करून दिले जातात. सर्वसामान्य जनतेच्या लहान आकारातील बचतीची गुंतवणूक विविध कंपन्यांच्या भागांमध्ये आणि रोख्यांमध्ये केली जाते. या गुंतवणुकीच्या माध्यमातून देशाच्या औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळते. सन 1964 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रात 'युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया' या पहिल्या परस्पर निधीची स्थापना करण्यात आली. सन 1983 नंतर भारतात विविध बँका, वित्तीय संस्थांनी निधीची उभारणी करण्यासाठी परस्पर निधीच्या व्यवसायाला सुरुवात केली.

परस्पर निधी - व्याख्या (Definitions of Mutual Fund)

म्युच्युअल फंड अॅक्ट बुक (यू. एस. ए.) :

'म्युच्युअल फंड ही एक वित्तीय सेवा संघटना आहे; जी भागधारकांकडून पैसे स्वीकारते आणि त्या पैशाची गुंतवणूक करून परतावा करते. याद्वारे भागधारकांच्या चालू गुंतवणूक मूल्याविषयी रोख मागणीविषयक वृद्धी करण्याचा प्रयत्न करते."

सेबी 193 नुसार :

“म्युच्युअल फंडाची स्थापना प्रयोजकाच्या विश्वासाद्वारे झाली. हा विश्वास पैसा वृद्धीअंतर्गत सार्वजनिक युनिट विक्री विविध योजनांतर्गत निर्माण झाला आणि या नियमांतर्गत प्रतिभूतींच्या गुंतवणुकीची योजना केली जाते."

म्युच्युअल फंडाची वैशिष्ट्ये :

- (1) म्युच्युअल फंड कमी किंमत असणाऱ्या युनिटची विक्री करून निधी उभारते. हा निधी रोखेबाजारात गुंतवणूक करून रोखेबाजारातील गुंतवणुकीचे लाभ लघु-बचतदारांना मिळवून देते.
- (2) म्युच्युअल फंड आपला निधी विविध प्रकारच्या पतसाधनात गुंतविते. त्यामुळे एखाद्या पतसाधनाच्या गुंतवणुकीत होणारे नुकसान इतर पतसाधनांच्या गुंतवणुकीतून भरून काढले जाते.
- (3) म्युच्युअल फंड निधीची गुंतवणूक सुरक्षित आणि लाभप्रद होण्यासाठी व्यावसायिक तज्ज्ञांची मदत घेतात.
- (4) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूकदारांना केलेल्या गुंतवणुकीबद्दल लाभांश प्राप्त होतो. कंपन्यांच्या नफ्यात होणाऱ्या वाढीबरोबर लाभांश वाढत जातो.
- (5) म्युच्युअल फंडात केलेली गुंतवणूक कमी धोकेदायक असते. गुंतवणुकीची मुख्य रक्कम आणि परतावा यामध्ये कमीतकमी धोका असतो.
- (6) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणुकीवर सेबीचे नियमन असल्यामुळे गुंतवणूक सुरक्षित राहते. नफा संरक्षित राहतो.

- (7) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूकदारांना कर बचतीचे लाभ प्राप्त होतात.
- (8) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणूक गुंतवणूकदाराला सहजरीत्या काढता येते. गुंतवणूक परत मिळविताना कोणताही व्यवहार खर्च आणि दलाल खर्च नसतो.

म्युच्युअल फंडाचे प्रकार:

म्युच्युअल फंडाच्या अनेक योजना असल्यामुळे उद्देशानुसार म्युच्युअल फंडाचे विविध प्रकारे वर्गीकरण केले जाते.

1. कार्यानुसार वर्गीकरण :

(अ) बंद निधी :

या प्रकारात निधीचा आकार आणि कालावधी आधीच निश्चित केला जातो. कालमर्यादेची धोषणा वर्तमानपत्राच्या जाहिरातीतून अथवा दलालामार्फत केली जाते. या निधीमध्ये रकमा जमा करण्याचा कालावधी निर्धारित केलेला असतो. मुदतपूर्तीचा कालावधी निश्चित केलेला असतो. उदाहरणार्थ, तीन वर्षे, पाच वर्षे, सात वर्षे. मुदत संपल्यानंतर गुंतवणूकदाराला मुद्दल व भांडवलवृद्धीच्या स्वरूपात झालेला नफा दिला जातो. उदाहरणार्थ, कॅनरा बँकेचा ग्रोथ फंड, स्टेट बँकेचा मॅग्नम, युनिट ट्रस्टचा मास्टर गेन.

(ब) खुला निधी :

खुला निधी हा बंद निधीच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे. खुल्या निधीचा आकार आणि कालमर्यादा ठरलेली नसते. गुंतवणूकदार या योजनेअंतर्गत केव्हाही युनिटची खरेदी-विक्री करू शकतात. पुनखरेदी आणि विक्रीच्या किमती सतत बदलत असतात. खुल्या निधीच्या योजनेअंतर्गत केव्हाही सहभागी होता येते व बाहेरही पडता येते. प्रकारात युनिटधारकांना दरवर्षी लाभांशाच्या स्वरूपात उत्पन्न प्राप्त होते. उदाहरणार्थ, युनिट ट्रस्टची US 64 योजना.

२. परतावा किंवा उत्पन्नाच्या आधारावर वर्गीकरण :

(अ) उत्पन्न निधी :

उत्पन्न निधीचा मुख्य उद्देश उत्पन्नवाढ हा असतो. या स्वरूपाच्या योजनेतून गुंतवणूकदाराला नियमित व स्थिर उत्पन्न प्राप्त करून दिले जाते. या निधीचे दोन

प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. पहिल्या प्रकारात कमी जोखीम व तुलनेने स्थिर उत्पन्न मिळवून दिले जाते तर दुसऱ्या प्रकारात शक्य तितके जास्त उत्पन्न मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

(ब) वृद्धी निधी :

भांडवल वृद्धीचा फायदा मिळवून देणाऱ्या निधीला 'वृद्धी निधी' असे म्हणतात. वृद्धी निधी दीर्घकालीन निधीच्या मिळकतीवर लक्ष केंद्रित करतात. नियमित स्वरूपाचे उत्पन्न मिळवून देण्याचा कल वृद्धी निधीचा नसतो. या निधीमध्ये केलेली गुंतवणूक जोखमीची असते.

(क) संरक्षण निधी :

या निधीच्या प्रकारात परताव्याच्या दराची योग्य तरतूद केली जाते. गुंतवणूक मूल्याचे संरक्षण केले जाते आणि भांडवल अभिवृद्धीसुद्धा मिळविली जाते. या योजनेत गुंतवणूक करताना गुंतवणुकीचे तिहेरी लाभ प्राप्त होतात.

3. गुंतवणुकीच्या आधारे वर्गीकरण :

(अ) समभाग निधी :

या प्रकारात निगम संस्थांच्या समभागात गुंतवणूक केली जाते. याद्वारे उच्च प्रतीची जोखीम स्वीकारून बदलत्या प्रमाणात लाभांशाद्वारे उत्पन्न मिळविले जाते.

(ब) निश्चित व्याज निधी :

या प्रकारातील गुंतवणूक ही ऋणपत्र, सरकारी बंधपत्र आणि राजकोष विपत्रात केली जाते. ही गुंतवणूक ठरावीक किंवा निश्चित दराने उत्पन्न देते. या प्रकारात स्वीकारली जाणारी जोखीम कमी असते. मात्र भांडवल अभिवृद्धीचे लाभ या गुंतवणुकीपासून मिळत नाहीत.

(क) संतुलित निधी :

या प्रकारात केली जाणारी गुंतवणूक मिश्रित स्वरूपात असते. कर्ज आणि समभागामध्ये गुंतवणूक केली जाते. या प्रकारात केल्या जाणाऱ्या गुंतवणुकीचे ध्येय भांडवल वृद्धीबरोबरच नियमित उत्पन्नाचे वाटप हे असते. या निधीतील

गुंतवणुकीद्वारे उच्च वृद्धी समन्याय भाग आणि निश्चित उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करून समतोल साधला जातो.

वरील सर्व प्रकार भारतात प्रचलित आहेत. त्याही व्यतिरिक्त टॅक्सेशन फंड, पतनिधी, निर्देशांक निधी, नाणेबाजार, म्युच्युअल फंड, ऑफ शेअर म्युच्युअल फंड, गिल्ट फंड इत्यादी प्रकार म्युच्युअल फंडाचे आहेत.

म्युच्युअल फंडाचे फायदे

- (1) लहान बचतदारांना रोखेबाजारतील गुंतवणुकीचे लाभ प्राप्त होतात.
- (2) म्युच्युअल फंडाने केलेल्या गुंतवणुकीमुळे गुंतवणुकीच्या विविधीकरणाला चालना मिळते.
- (3) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणुकीमुळे युनिटधारकांना उच्च परताव्याचे लाभ प्राप्त होतात.
- (4) म्युच्युअल फंडातील गुंतवणुकीमुळे गरज असेल तेव्हा पैसा उपलब्ध करता येतो.
- (5) म्युच्युअल फंडाच्या भागांची खरेदी-विक्री करताना व्यवहार खर्च कमी येतो. उदाहरणार्थ, दलाली शुल्क, व्यापारी विनिमय शुल्क.
- (6) म्युच्युअल फंडात टॅक्स सेव्हर या प्रकारातील गुंतवणुकीत 80-C नुसार प्राप्तीकरात सवलत मिळते.
- (7) म्युच्युअल फंडाच्या गुंतवणुकीमुळे भांडवलबाजाराच्या विकासाला चालना मिळते.
- (8) भाग आणि कर्जरोख्यातील गुंतवणुकीमुळे देशाच्या औद्योगिक विकासाला चालना मिळते.
- (9) म्युच्युअल फंडातील पैसा नाणेबाजाराच्या विविध साधनांमध्ये गुंतविला जातो. त्यामुळे नाणेबाजारातील आर्थिक उलाढाली वाढून नाणेबाजाराच्या विकासाला चालना मिळते.

म्युच्युअल फंडाची कार्ये :

१. बचत प्रचालन करणे :

भारतात म्युच्युअल फंडाचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे जनतेकडून विविध योजनांद्वारे बचतीचे संकलन करणे. गोळा झालेल्या बचतीची रोखेबाजारात योग्य पद्धतीने गुंतवणूक करून बचतदारांना लाभांशाच्या रूपाने चांगले उत्पन्न प्राप्त करून देणे. म्युच्युअल फंडाच्या स्थापनेमुळे समाजातील ज्या लोकांना आपली बचत रोखे बाजारात गुंतविता येत नव्हती ती संधी कोणताही धोका न पत्करता प्राप्त होते. म्युच्युअल फंडातील गुंतवणुकीमुळे लोकांना जमीन, इमारत, सोने-चांदी या पारंपरिक गुंतवणूक संधीऐवजी देशाचा औद्योगिक विकास, रस्ते विकास, रेल्वे आणि पूल बांधणी या क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास संधी मिळते. त्यामुळे गुंतवणुकीच्या गतिक्षमतेत वाढ होते.

२. औद्योगिक क्षेत्राच्या गुंतवणुकीला चालना :

भाग आणि कर्जरोख्यांमध्ये सामान्य माणसाला गुंतवणूक करण्याची संधी प्राप्त होणे ही बाब सन 1980 पूर्वी अवघड होती. समाजातील श्रीमंत लोक, मोठे व्यापारी, व्यावसायिक यांनाच ही संधी मिळत होती. परंतु म्युच्युअल फंडाच्या स्थापनेमुळे लहान प्रमाणातील बचती गोळा करून निर्माण होणारा एकत्रित गुंतवणूक निधी सरकारी व खाजगी कंपन्यांच्या भाग व कर्जरोख्यांमध्ये गुंतविला जातो. सर्वसामान्य व्यक्तीला म्युच्युअल फंडाच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याची संधी प्राप्त होते. औद्योगिक क्षेत्रातील भाग आणि कर्जरोख्यात केलेल्या गुंतवणुकीचे लाभ प्राप्त होतात.

३. गुंतवणुकीसाठी विविध पर्यायांची उपलब्धता :

म्युच्युअल फंडाच्या स्थापनेपूर्वी गुंतवणूकदारांना आपली गुंतवणूक एखाद्या विशिष्ट कंपनीचे भाग किंवा कर्जरोख्यांमध्ये करता येत होती. गुंतवणुकीचे विविधीकरण जोखीम कमी करून जास्त लाभ प्राप्त करता येत नव्हते. म्युच्युअल फंडाच्या विविध योजनांद्वारे मात्र गुंतवणूकदारांना स्थिर उत्पन्न अथवा भांडवल वृद्धीचे लाभ प्राप्त होतात. वाटेल तेव्हा एका पतपत्रातून गुंतवणूक काढून दुसऱ्या फायदेशीर ठरणान्या योजनांमध्ये गुंतवणूक करता येते. गुंतवणूकदाराला म्युच्युअल फंडाच्या कोणत्या योजनेत गुंतवणूक करावी याबाबत पूर्ण स्वातंत्र्य

असते. त्यामुळे म्युच्युअल फंडात गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांची संख्या सतत वाढत आहे.

४ . गुंतवणुकीचे व्यावसायिक व्यवस्थापन : कोणत्या पतपत्रामध्ये किती गुंतवणूक करावी याबाबत सर्वसामान्य लोक अनभिज्ञ असतात. कोणत्या पतसाधनात गुंतवणूक केल्यामुळे जास्त लाभ प्राप्त होईल याचे ज्ञान गुंतवणूकदाराला नसते. प्रत्येक व्यक्ती व्यक्तिशः गुंतवणुकीपासून जास्त लाभ प्राप्त करण्यासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला घेऊ शकत नाही. म्युच्युअल फंड मात्र गुंतवणूक निधीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी तज्ज्ञांची नियुक्ती करतात. हे तज्ज्ञ आपले ज्ञान, अनुभव व कौशल्याचा वापर करून कमीतकमी जोखीम स्वीकारून उच्च लाभ प्राप्त करण्यासाठी गुंतवणुकीचे व्यावसायिक व्यवस्थापन करतात. त्यामुळे गुंतवणूकदारांची गुंतवणूक सुरक्षित राहते. धोक्याचे प्रमाण कमी होते. लाभाचे प्रमाण तुलनेने जास्त राहते.

५. अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांच्या विकासासाठी गुंतवणूक निधीचा वापर करणे

६. उद्योगक्षेत्राच्या भांडवलविषयक गरजांची पूर्तता करणे

७ . नाणेबाजाराच्या विकासाला चालना देणे

८.भांडवलबाजाराच्या विकासाला चालना देणे

९ . भांडवलाच्या गतिशीलतेत वाढ करणे

III) अडत सेवा/येणेकरी सेवा (Factoring)

आधुनिक काळात मालाची विक्री वाढविण्यासाठी उत्पादक आणि विक्रेते विविध प्रकारे प्रयत्न करतात. उधारीची सवलत देणे हा विक्री वाढविण्याचा एक प्रमुख मार्ग आहे. उत्पादक व व्यापारी एकाच वेळी ग्राहक व विक्रेता अशी दुहेरी भूमिका बजावतो.

उत्पादक किंवा विक्रेता उधारी वसूल करण्यासाठी स्वतंत्र अंतर्गत व्यवस्था करतो किंवा ते काम स्वतंत्र संस्थेकडे सोपवितो. या संस्थे किंवा अभिकरणाला (एजन्सी) व्यवसायक्षेत्रात अडत्या (फॅक्टर) असे म्हणतात. अडत्या ज्या सेवा

उपलब्ध करून देतो त्या सेवांना अडत सेवा (Factoring Services) असे म्हणतात.

अडत्या (फॅक्टर) म्हणजे अशी वित्तीय संस्था की जी कंपनीतर्फे येणे असणाऱ्या पैशाच्या वसुलीचे व्यवस्थापन करणारी असते. कंपनीच्या हिशेबासंबंधी असणारा पतधोका अशी संस्था सहन करते. यामुळे कंपनी आपल्या येणे असणाऱ्या पैशाच्या बाबतीत करावे लागणारे संघटन, कामकाज पद्धती व अंतर्गत खर्च यापासून मुक्त राहते.

अडत व्यवहारामध्ये पुढील प्रकारच्या सेवा दिल्या जातात :

- (1) उत्पादकास/पुरवठादारास वित्तपुरवठा करणे.
- (2) उत्पादकाचे खाते सांभाळणे, उत्पादकाच्या विक्री व्यवहाराची नोंद ठेवणे.
- (3) उत्पादकाच्या वतीने विकलेल्या वस्तूंची किंवा मालाच्या रकमेची वसुली करणे.
- (4) वस्तू किंवा मालाच्या उत्पादनास साहाय्य करणे.
- (5) इतर सेवा देणे. यामध्ये ग्राहकाची पतक्षमता शोधणे, ग्राहकाची निवड करणे, उधारी व्यवहाराची नोंद ठेवणे,

अडत सेवेची वैशिष्ट्ये :

- (1) अडत सेवा/व्यवहार हा विक्रेता आणि अडत्या यांच्यामधील करार असतो. हा करार अगोदर पूर्वसूचना देऊन रद्द करता येतो. जुनी येणी वसूल झाल्यास हा करार रद्द होतो. नवीन येणी निर्माण झाल्यास पुन्हा हा करार केला जातो.
- (2) या करारातून अडत्या विक्रेत्याच्या येणे रकमा वसूल करण्याची जबाबदारी घेतो.
- (3) येणे रकमेबाबतच्या सर्व नोंदी अडत्या ठेवतो व खरेदीदाराकडून उधारी वसूल करतो.
- (4) अडत सेवा देण्याअगोदर अडत्याला विक्रेत्याची पत, वसुलीचा कालावधी, येणे रक्कम, रक्कम परत करणाऱ्याची पत इत्यादी घटक विचारात घ्यावे लागतात.

(5) येणे रक्कम वसूल करणे शक्य नसल्यास किंवा बुडित कर्जाबाबत कोणती कारवाई करायची व त्याची जबाबदारी कोणी घ्यावयाची याबाबत करारात तरतूद केलेली असते.

(6) येणे रक्कम वसूल होण्याअगोदर अनेकदा अडत्या विक्रेत्याला रक्कम देतो. त्यामुळे अडत व्यवहार वित्तपुरवठ्याचा एक मार्ग समजला जातो.

(7) अडत सेवेबद्दल अडत्या विक्रेत्याकडून झालेल्या व्यवहाराच्या विशिष्ट टक्के रक्कम अडत शुल्क म्हणून घेतो. जर अडत्याने विक्रेत्याला अग्रिम अथवा अधिकर्ष सवलत दिली असेल तर शुल्काबरोबर व्याज आकारले जाते.

अडत सेवेचा उगम :

चौदाव्या शतकात इंग्लंडमध्ये वूलन उद्योगात प्रथमच अडत सेवेचा वापर केल्याचे आढळते. कापड उद्योगातून नंतर चामडे, फर्निचर या उद्योगात या सेवेचा वापर करण्यात आला. अमेरिका, युनायटेड किंगडम, युरोप व दक्षिण आफ्रिका या देशांमध्ये एक वित्तीय सेवा म्हणून या सेवेचा स्वीकार करण्यात आला. अमेरिका व युनायटेड किंगडममध्ये ही सेवा बँका अथवा त्यांच्या दुय्यम संस्था अथवा विशेषीकृत विभागाद्वारे पुरविताना आढळतात.

भारतात सन 1985 नंतर अडत सेवा व्यवहारांना चालना देण्यासाठी सन 1988 मध्ये अडत सेवेची सुरुवात गरज, पद्धती याविषयी अभ्यास करण्यासाठी एक अभ्यासगट नियुक्त केला. या अभ्यासगटाने सन 1989 मध्ये आपला अहवाल सादर केला. या अहवालातील शिफारशी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने तत्त्वतः स्वीकारल्या. त्यामुळे भारतात अडत सेवांचा विस्तार झाला. 26 फेब्रुवारी, 1991 रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडियाने 'एस. बी. आय. कमर्शियल अँड फॅक्ट्रिंग सर्व्हिसेस लिमिटेड' या नावाने पहिली अडत सेवा कंपनी सुरू केली. या कंपनीचे अधिकृत भागभांडवल 25 कोटी र होते. यामध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियाचा वाटा 54 टक्के होता. देशाच्या पश्चिम भागात या कंपनीने आपल्या कार्यावर लक्ष केंद्रित केले.

एप्रिल 1992 मध्ये 'फेअर ग्रोथ फॅक्टर्स' या खाजगी क्षेत्रातील कंपनीने ही सेवा सुरू केली. ऑगस्ट 1991 मध्ये कॅनरा बँकेने 'कॅन बँक फॅक्टर्स' या नावाने अडत सेवा कंपनी सुरू केली. कॅन बँक फॅक्टर्सने हैदराबाद, बेंगळूरु, कोईमतूर, चेन्नई येथे आपल्या शाखा सुरू केल्या. नंतरच्या काळात इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी या क्षेत्रात पदार्पण केले.

अडत कंपन्यांची कार्ये (Functions of Factoring Companies)

भारतात अडत अथवा अडत कंपन्यांकडून अनेकविध प्रकारची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

1. वित्तसाहाय्य करणे
2. विक्रीवृद्धीसाठी मदत करणे
3. उधारीची वसुली करणे
4. पुरवठा बिलाची खरेदी करणे
5. विक्रीविषयक नोंदी ठेवणे
6. ग्राहकांना उत्तम सेवा पुरविणे
7. पतधोका पत्करणे
8. इतर सेवा देणे

अडत सेवा कंपन्या ग्राहकांना अनेक प्रकारच्या सल्ला सेवा देतात. विक्रेत्याने कोणत्या ग्राहकाला किती माल उधार द्यावा, मालाची हाताळणी कशी करावी, मालाचा साठा कसा सुरक्षित ठेवावा याबाबत तज्ज्ञांचा सल्ला उपलब्ध करून दिला जातो. उधारी वसूल न झाल्यास उधारी वसूल करण्यासाठी न्यायालयीन दाव्याबाबत असा सल्ला दिला जातो. मालाची विक्री वाढविण्यासाठी घाऊक व किरकोळ खरेदीवर किती सूट किंवा सवलत द्यावी याबाबत सल्ला दिला जातो.

IV) गृह वित्तपुरवठा (Housing Finance)

बँकांनीही गृह वित्तपुरवठा करावयास सुरुवात केलेली आहे. खाजगी क्षेत्रातही गृह वित्तपुरवठा करण्यासाठी संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. गृह

वित्तपुरवठा उद्योगामुळे देशात बांधकाम क्षेत्राचा झपाट्याने विकास होत आहे. गृहबांधणी आणि विकासामुळे देशात रोजगार संधी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. देशाच्या एकूण उत्पन्नात गृहउद्योगातून मिळणारे उत्पन्न वाढत असल्यामुळे देशाच्या प्रगतीस चालना मिळत आहे.

भारतात गृह वित्तपुरवठा करणाऱ्या काही प्रमुख संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. गृह आणि नागरी विकास मंडळ (The housing and Urban Development Corporation – HUDCO) :

हुडको ही भारत सरकारच्या मालकीची राष्ट्रीय पातळीवरील कर्जपुरवठा करणारी एक महत्त्वाची संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना 25 एप्रिल, 1970 रोजी झालेली आहे. ही संस्था व्यक्ती व सहकारी सोसायट्यांना इमारती व बंगले बांधण्यासाठी दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करते. हा कर्जपुरवठा अल्प व मध्यम उत्पन्न गटातील शहरी आणि ग्रामीण भागातील लोकांना केला जातो. या संस्थेकडून घरबांधणी खर्चाच्या साठ टक्के कर्ज दिले जाते. कर्जाच्या परतफेडीची मुदत आठ ते दहा वर्षे असते. कर्ज देताना समाजातील दुर्बल घटकांना प्राधान्य दिले जाते. एकूण कर्जापैकी 15 टक्के कर्ज ग्रामीण भागातील घरबांधणीसाठी राखीव ठेवले जाते.

2. राज्य गृहबांधणी अर्थसाहाय्य संस्था :

राज्य गृहबांधणी अर्थसाहाय्य संस्था गृहबांधणीच्या तत्त्वावर संलग्न प्राथमिक सहकारी गृहसंस्थांना कर्ज पुरवितो. या संस्था घरबांधणी, घरासाठी जमीन खरेदी, राहत्या घरामध्ये सुधारणा अथवा विस्तार, नवीन घर खरेदी यासाठी कर्जे देतात. कर्जाच्या शर्ती राज्या-राज्यांनुसार भिन्न-भिन्न आहेत. गृहप्रकल्पाचे ठिकाण, कर्जे घेणाऱ्याचा आर्थिक गट, कर्जाचा हेतू यानुसार अटी बदलत राहतात. गृहबांधणी खर्चाच्या 65 टक्के ते 80 टक्के कर्ज दिले जाते. कर्जाच्या परतफेडीचा कालावधी 15 ते 30 वर्षे असतो. कर्जावरील व्याजदर बँकांच्या गृहकर्ज व्याजदराशी किंवा संस्थेच्या स्वतःच्या कर्ज घेण्याच्या दराशी संलग्न असतो. कर्जाची परतफेड समान हप्त्यामध्ये केली जाते.

3. विकास वित्तपुरवठा महामंडळ मर्यादित (Housing Development Finance Corporation Limited HDFC) :

HDFC ही खाजगी क्षेत्रातील राष्ट्रीय स्तरावर घर खरेदीसाठी कर्ज देणारी देशातील सर्वात मोठी संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना मे 1977 मध्ये औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक महामंडळाने (ICICI) केलेली आहे. ही संस्था अल्प व मध्यम उत्पन्न गटातील लोकांना व गृहनिर्माण सोसायट्यांना संपूर्ण देशभर बांधकाम व मालकी तत्वावर घरबांधणी व घराच्या विस्तारीकरणासाठी कर्जपुरवठा करते. साधारणतः कर्ज रकमेच्या 80 टक्के कर्ज पंधरा वर्षांच्या कालावधीसाठी देते. कर्जासाठी घर तारण ठेवले जाते. कर्जाची परतफेड समान हप्त्यात केली जाते.

4. राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक (National Housing Bank) :

देशातील घरबांधणीसाठी कर्ज देणाऱ्या सर्व संस्थांची शिखर संस्था म्हणून 9 जुलै, 1988 रोजी राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँकेची स्थापना करण्यात आली. ही बँक भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मालकीची दुय्यम संस्था आहे. ही बँक भारतात गृहबांधणी क्षेत्रासाठी वित्तपुरवठा उभारते. स्थानिक व प्रादेशिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या वित्तपुरवठा कंपन्यांना चालना देते. गृह वित्त कंपन्या व अनुसूचित बँकांना गृहबांधणीच्या संदर्भात सेवा पुरविते. भारतात गृहबांधणी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सर्व संस्थांच्या कार्यामध्ये समन्वय व सुसूत्रता प्रस्थापित करते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व अल्प उत्पन्न गटातील स्त्रियांना प्रत्यक्ष वित्तपुरवठ्याच्या योजना या बँकेने कार्यान्वित केलेल्या आहेत.

5. इतर संस्था :

(अ) सर्वसाधारण विमा महामंडळ गृह वित्त मर्यादित :

यू.टी.आय., आय.सी.आय.सी.आय., आय.एफ.सी.आय., एच.डी.एफ.सी. आणि एस.बी.आय. कॅपिटल मार्केट यांच्या सहयोगाने जुलै 1990 मध्ये या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेने 'अपना घर योजना' ही योजना लागू केली. या

योजनेअंतर्गत 5 लाख ₹ कर्ज दिले जाते. कर्जाची परतफेड समान हप्त्याने केली जाते.

(ब) एल.आय.सी. हौसिंग फायनान्स लिमिटेड :

सन 1991 मध्ये जीवन विमा निगमने ही कंपनी स्थापन केली. 'जीवन कुटीर' आणि 'जीवन निवास' या दोन योजना जाहीर केल्या. पहिल्या योजनेत कर्ज रकमेच्या 80 टक्के म्हणजे 2 लाख रुपयांपर्यंत कर्ज दिले जाते. कर्जफेडीचा कालावधी वीस वर्षे असतो. दुसऱ्या योजनेत वीस वर्षे परतफेड मुदतीसाठी 5 लाख ₹ कर्ज दिले जाते. विमा हप्त्यातून कर्जफेड केली जाते.

गृह वित्त कंपनी - अर्थ (Meaning of Housing Finance company)

"ज्या बँकव्यवसायेतर वित्त कंपन्या प्रामुख्याने गृहबांधणी, गृह खरेदी अथवा गृहदुरुस्तीसाठी वित्तपुरवठा करतात त्यांना गृह वित्त कंपन्या असे म्हणतात.' गृह उभारणी व देशातील गृह समस्या सोडविण्यासाठी वित्तपुरवठा कंपन्यांचा समावेश गृह वित्त कंपन्यांमध्ये केला जातो.

भारतातील गृह वित्तपुरवठा करणाऱ्या कंपन्यांची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

1. गृहबांधणीसाठी दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे
2. जुने घर खरेदीसाठी कर्जपुरवठा करणे
3. नवीन घर बांधण्यासाठी कर्जपुरवठा करणे
4. जुन्या घरांची दुरुस्ती आणि विस्तारीकरण करण्यासाठी कर्जपुरवठा करणे
5. नवीन सदनिका खरेदी करण्यासाठी कर्जपुरवठा करणे
6. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना कर्जपुरवठा करणे
7. ठेवी गोळा करणे
8. सल्ला देणे

V) साहस भांडवल (Venture Capital)

साहस म्हणजे नवीन व्यवसाय सुरू करण्याचे धाडस किंवा साहस म्हणजे धोका किंवा जोखीम पत्करणे होय. साहस भांडवल म्हणजे धोका असलेली भांडवल गुंतवणूक अथवा धोका पत्करावा लागणारी भांडवल गुंतवणूक होय.

साहस भांडवल गुंतवणूक दोन पद्धतीने केली जाते :

(1) समभाग विकत घेऊन;

(2) नवीन परंतु जोखीम असणाऱ्या उद्योगास कर्जे देऊन. साहस भांडवल निधी म्हणजे जोखीम असलेल्या उपक्रमांना भांडवल पुरवठा करण्यासाठी खास उभारलेला निधी होय.

उगम :

अमेरिकेत सन 1970 मध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून नवीन उत्पादने बाजारात आणणाऱ्या नवीन उपक्रमांना दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करण्याचे एक साधन म्हणून साहस वित्ताचा प्रथम वापर झाला. सन 1980 मध्ये युनायटेड किंगडम, सन 1985 मध्ये जपान, सन 1987 मध्ये भारतात समभाग वित्तपुरवठ्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग म्हणून साहस वित्त या साधनाचा वापर करण्यात आला.

उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करून नवीन कंपनी उभारण्यासाठी समभाग विक्री करताना स्वतःचे 25 टक्के भांडवल गरजेचे असते आणि कर्ज घेऊन भांडवल उभारणी करायची असेल तर स्वतःचे 33 टक्के भांडवल, तारण देण्यासाठी मालमत्ता असावी लागते. या अडचणीवर मात करण्यासाठी 'साहस भांडवल' ही संकल्पना मदत करते. हे भांडवल साहस भांडवल कंपनी पुरवितात.

साहस भांडवल कंपनी - अर्थ (Meaning of Venture capital Company)

“साहस भांडवल कंपनी ही एक अशी कंपनी वित्तसंस्था आहे की, जी उद्योजकांना व्यवसायात सहप्रवर्तक म्हणून मदत करते आणि व्यवसायातील जोखीम व लाभ यात सहभागी होते.”

"नवीन उपक्रमास समभाग किंवा अन्य मार्गाने ज्या कंपन्या जोखमीचे किंवा धोका असलेले भांडवल पुरवितात त्या कंपन्यांना साहस भांडवल कंपन्या असे म्हणतात."

साहस भांडवल कंपनीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Venture capital Company)

- (1) साहस भांडवल ही नवीन उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करून नवीन वस्तू उत्पादित करणाऱ्या कंपन्यांच्या संदर्भात वापरली जाणारी संकल्पना आहे.
- (2) साहस भांडवल समभागाची खरेदी करून अथवा कर्जपुरवठा करून पुरविले जाते.
- (3) साहस भांडवल ही संकल्पना दीर्घ मुदतीच्या कर्जासंदर्भात वापरली जाते.
- (4) साहस भांडवल पुरवठा हा सन 1970 नंतर नव्याने विकसित झालेला वित्तपुरवठ्याचा प्रकार आहे.
- (5) साहस भांडवल हे साहस भांडवल वित्त कंपन्या पुरवितात.
- (6) साहस भांडवल पुरवठ्यामध्ये भांडवलाबरोबरच साहस भांडवल कंपन्या व्यवस्थापकीय मदत, विक्रीविषयक सेवा पुरवितात.
- (7) साहस भांडवल पुरवठा करण्यामध्ये जोखीम/धोका जास्त असतो.
- (8) साहस भांडवलाचा वापर करून नवीन उत्पादन यशस्वी झाल्यास भांडवल परताव्याच्या रूपाने मिळणारा लाभ जास्त असतो.

साहस भांडवल कंपनीची उद्दिष्टे (Objectives of Venture capital Company)

- (1) नवीन शोधावर आधारित उद्योगांना वित्तसाहाय्य करणे.
- (2) नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापराला चालना देणे.
- (3) व्यवस्थापकीय साहाय्य पुरविणे.
- (4) विपणनविषयक साहाय्य पुरविणे.
- (5) नवीन प्रकल्पाच्या स्थापनेला मदत करणे.
- (6) नवीन उद्योजकास पूरक भांडवलाचा पुरवठा करणे.

(7) संशोधन व विकास कार्यास प्रोत्साहन देणे.

(8) माहिती-तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे.

साहस भांडवल कंपनीची कार्ये (Functions of Venture capital Company)

1. वित्तपुरवठ्यातील गाळा भरून काढणे
2. माहिती व सल्ला देणे
3. अटीवर कर्जपुरवठा करणे
4. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील संस्थांचा सहभाग वाढविणे :
5. व्यवस्थापकीय व विपणनविषयक साहाय्य देणे
6. नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापराला चालना देणे
7. उद्योगक्षेत्रात नवीन शोध व संशोधनाला चालना देणे
8. गुंतवणुकीच्या नवीन संधीचा वापर करण्यास मदत करणे

VI) मर्चन्ट बँक (प्रकल्पसेवी/वणिक् बँक) (Merchant Bank)

'मर्चन्ट बँक' या संकल्पनेत व्यापारी बँक आणि सल्लागार सेवा यांचे मिश्रण आढळते. मर्चन्ट बँक प्रत्यक्ष कर्ज न देता, भांडवलबाजारात भागभांडवल, कर्ज, ठेवी, परकीय चलनातील कर्जे उभारण्यास मध्यस्थी करणारी व तदनुषंगिक सल्ला देणारी अशी संस्था होय. मर्चन्ट बँका या विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात. या बँका गुंतवणूकदार व निगम क्षेत्राच्या गरजा ओळखून व्यावसायिक यशप्राप्तीसाठी उद्योजकांना सल्ला देतात. सन 1914 मध्ये एकमेकांची अल्पकालीन गरज भागविण्यासाठी एकमेकांवर काढलेल्या हुंड्या वटविण्यासाठी मर्चन्ट बँकांनी संघटना स्थापन केली. मर्चन्ट बँका या प्रचालनगृह म्हणून काम करत होत्या.

भारतात सन 1967 मध्ये नॅशनल ग्रिंडलेज बँकेद्वारे मर्चन्ट बँकिंग सेवेचा उदय झाला. सन 1970 मध्ये सीटी बँकेने आणि सन 1972 मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियाने वेगळा मर्चन्ट बँकिंग विभाग सुरू केला. सन 1991 नंतर भारतात मर्चन्ट बँकांच्या कार्याची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढली.

मर्चन्ट बँकेची व्याख्या (Definitions of Merchant Bank)

“मर्चन्ट बँक म्हणजे अशी कोणतीही व्यक्ती की, जी भागांच्या खरेदीची व्यवस्था करते किंवा भागवाटपाच्या व्यवस्थापनाचे व्यवस्थापक, सल्लागार, मार्गदर्शक म्हणून काम करते किंवा भागवाटप व्यवस्थापनात कंपनीचा सल्लागार म्हणून सेवा देण्याच्या व्यवसायात गुंतलेली असते.”

मर्चन्ट बँका पुरवित असलेल्या सेवा (Services Provided by Merchant Banks)

1. निगम सल्ला सेवा :

उद्योगांच्या विभागानुसार गरजांच्या संदर्भात सल्ला व मार्गदर्शन करणे. उदाहरणार्थ, प्रकल्प मार्गदर्शन, प्रकल्प व्यवस्थापन, कर्ज समूहन, खेळते भांडवल उभारणी, भांडवल पुनर्रचना, सार्वजनिक प्रचालन व्यवस्थापन इत्यादी.

2. प्रकल्प सल्ला व मार्गदर्शन :

या सेवेमध्ये प्रकल्प अहवाल तयार करणे, प्रकल्पासाठी वित्तपुरवठा उभारणे, प्रकल्पाचा खर्च निश्चित करणे, प्रकल्पाचे मूल्यांकन करणे इत्यादी.

3. कर्ज समूहन :

बँकांद्वारे उभारल्या जाणाऱ्या कर्जाची व्यवस्था पाहणे, प्रकल्पाचा खर्च निश्चित करून प्रवर्तकाचे योगदान निश्चित करणे यांचा समावेश होतो.

4. भांडवल प्रचालन व्यवस्थापन :

भांडवल प्रचालन व्यवस्थापनात समभाग, रोखे, अग्रहक्क भाग, गुंतवणूकदारांचे कर्जरोखे व इतर विपत्रांचा वापर करून भांडवल उभारणीचा समावेश होतो. सेबीची संमती मिळाल्यानंतर मर्चन्ट बँका कृतिआराखडा तयार करते. खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून हमीदारांची निवड केली जाते. कंपनीच्या समभागांची रोखे विनिमय केंद्रात नोंदणी करते. कंपनीने कोणते रोखे प्रचलित करावे याबद्दल सल्ला देते.

5. निगम सल्ला सेवा :

प्रकल्प यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने कोणत्या रोख्यांची निवड करावी, भांडवल उभारणीचा खर्च कमीतकमी होण्यासाठी असा सल्ला दिला जातो.

6. रोखा संग्रह व्यवस्थापन :

कमीतकमी जोखीम स्वीकारून जास्तीतजास्त लाभ प्राप्त करण्यासाठी रोखा संग्रह व्यवस्थापन केले जाते. गुंतवणूकदारांना सुरक्षितता, तरलता आणि लाभप्रदतेची हमी दिली जाते.

7. विलीनीकरण आणि संपादनाविषयी सल्ला :

कंपनीच्या आर्थिक स्थितीचा व गुंतवणूकदारांच्या हिताचा विचार करून एका कंपनीचे दुसऱ्या कंपनीत विलीनीकरण करण्याबाबत सल्ला दिला जातो. एक कंपनी दुसऱ्या कंपनीकडून खरेदी करण्यासाठी सल्ला देण्याचे काम मर्चन्ट बँक करते. अशा प्रकारे आर्थिक सामर्थ्य वाढविण्यासाठी मध्यस्थ म्हणून विलीनीकरण व संपादनाबाबत सल्ला दिला जातो.

8. आजारी प्रकल्पांना सल्ला :

सतत तोट्यात असणाऱ्या कंपन्यांची पुनर्रचना करण्यासाठी मर्चन्ट बँक सल्ला देते. त्यासाठी औद्योगिक आणि वित्तीय पुनर्रचना मंडळाची मान्यता मर्चन्ट बँक मिळविते. आजारी औद्योगिक कंपनी अधिनियम, 1985 अंतर्गत आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन करताना वित्तीय व तांत्रिक पुनर्रचना करण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

9. भाडेपट्टा व्यवहारात सल्ला :

भाडेपट्टा व्यवहारात भाडेपट्टा करार करणाऱ्या कंपनीकरिता भाडे वित्त सुविधा उपलब्ध करून देते.

10. प्रचालन व्यवस्थापन : मर्चन्ट बँक ही प्राथमिक बाजारपेठेत कंपनीद्वारे नियुक्त केलेली मध्यस्थ असते. त्यामुळे मर्चन्ट बँक संपूर्ण प्रचालन व्यवस्थापन करते आणि सार्वजनिक प्रचालन व्यवस्थापक म्हणून कार्य करते. या कार्याची पूर्ती करण्यासाठी मर्चन्ट बँकेला सेबीकडे नोंदणी करावी लागते. माहितीपत्रकात नमूद केल्याप्रमाणे इतर प्रक्रिया पार पाडल्या जातात.

मर्चन्ट बँकेची/प्रकल्पसेवी बँकेची कार्ये (Functions of Merchant Bank)

1. प्रवर्तनात्मक किंवा विकासात्मक कार्ये :

मर्चन्ट बँका विविध व्यवसायसंस्थांच्या प्रवर्तक म्हणून कार्ये करतात. प्रवर्तक म्हणून कार्य करताना उद्योजकाने कोणता व्यवसाय सुरू करावा, प्रकल्प अहवाल कसा तयार करावा, राज्य व केंद्र सरकारच्या विविध खात्यांची नगी मिळविण्याबाबत मदत करतात. परवाना मिळविणे, नोंदणी करणे यासाठी मदत करतात. प्रकल्प तयार करणे, प्रकल्पाची यशस्विता तपासून पाहणे, कच्चा माल व कुशल कामगारांचा मुबलक पुरवठा, कर सवलती व उत्तेजन याबाबत माहिती पुरवितात.

2. भाग विक्रीचे आयोजन करणे :

मर्चन्ट बँका या भांडवल उपलब्ध करून देण्यापेक्षा भाग विक्री करण्यासाठी मदत करतात. भारतीय रोखे विनिमय महामंडळाची परवानगी घेणे, उद्देशपत्रक तयार करणे, प्रतिभूतीच्या नोंदणीसाठी मदत करणे इत्यादी कार्ये पार पाडतात.

3. कर्ज उपलब्ध करून देणे :

प्रकल्पांच्या फाईल्स तयार केल्यानंतर वित्तीय साहाय्य मिळविण्यासाठी अर्ज करणे, नवीन प्रकल्पांना खेळते भांडवल उभारणीसाठी मार्गदर्शन करतात. विदेशातून भांडवल उभारण्यासाठी मदत करतात. कर्जाची रक्कम, कर्जाची मुदत, व्याजाचा दर, कर्ज परतफेडीचे वेळापत्रक तयार करण्याचे कार्य मर्चन्ट बँका करतात.

4. भाग-विक्री संदर्भात सेवा पुरविणे :

मर्चन्ट बँका रोखेबाजारात दलालाची भूमिका निभावतात. मर्चन्ट बँका आपल्या ग्राहकांच्या नावे भागांची खरेदी व विक्री करतात. ग्राहकांनी कोणत्या भागांची किती प्रमाणात, कधी व कशी खरेदी करावी याबाबत सल्ला देतात. भागधारकांची नोंदवही तयार करतात. लाभांशवाटप, कर्जरोखे विक्री, भांडवलाची गुंतवणूक, देशातील व देशाबाहेरील लोकांच्या प्रतिभूती सुरक्षित ठेवण्याचे कार्य मर्चन्ट बँका करतात.

5. गुंतवणूक व्यवस्थापन करणे :

मर्चन्ट बँका आपल्या ग्राहकांना गुंतवणूकविषयक निर्णय घेण्यासाठी तज्ज्ञांचा सल्ला अथवा मार्गदर्शन करतात. कराचे व चलनवाढीचे प्रतिभूतीवर होणारे परिणाम याबाबत मार्गदर्शन करतात. सरकारी प्रतिभूती, विविध कंपन्या, धर्मादाय संस्था यामध्ये केल्या जाणाऱ्या गुंतवणुकीबाबत सल्ला देतात. गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या सुरक्षिततेबाबत, तरलतेबाबत आणि लाभप्रदतेबाबत वेळोवेळी सल्ला देतात.

6. व्यवसाय विस्तार आणि आधुनिकीकरणाबाबत सल्ला :

मर्चन्ट बँका उद्योगसंस्थांना केवळ उद्योगसंस्थेची स्थापना करण्याच्या संदर्भात अथवा भांडवल उभारणी करण्याच्या संदर्भात सल्ला देत नाहीत तर आर्थिक सामर्थ्य वाढविण्यासाठी उद्योगसंस्थेचा विस्तार करणे आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी व उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी, आधुनिकीकरणासाठी तांत्रिक सल्ला देतात. व्यवसायाचे विविधीकरण, परकीय सहयोग, संयुक्त उपक्रमातील तंत्रज्ञान अद्ययावत करण्याच्या संदर्भात सल्ला देतात. देशातील उद्योगसंस्था नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. त्यामुळे देशातील तांत्रिक प्रगतीस आणि तंत्रज्ञानाची पातळी उंचावण्यास मदत होते.

7. आजारी उद्योगांची पुनर्रचना करणे :

सतत तोट्यात चालणाऱ्या उद्योगांना फायद्यात आणण्यासाठी मर्चन्ट बँका विविध प्रकारे मदत करतात. आजारी उद्योगांना भांडवल उपलब्ध करून देण्यासाठी बँकांशी संपर्क साधतात. वित्तीय पुनर्रचना मंडळाशी संपर्क साधून आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन करण्यासाठी पुढाकार घेतात. आजारी उद्योगांचे पुनर्वसन करण्यासाठी पुनरुज्जीवनाचा आराखडा तयार करण्याचे काम मर्चन्ट बँका करतात.

8. इतर विशेषीकृत कार्ये :

वरील मूलभूत कार्यांबरोबर मर्चन्ट बँका विलीनीकरण, एकीकरण, संपादन इत्यादीबाबत कंपन्यांना सल्ला सेवा पुरवितात. काही मर्चन्ट बँका वरिष्ठ

अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्याबाबत आणि हिशेबतपासणीबाबत साहाय्य करतात. देशातील लघुउद्योगांना व्यावसायिक संधी, शासनाची धोरणे याबाबत सल्ला देतात. मर्चन्ट बँका भाडेपट्टा करार करण्यासाठी भाडेपट्टा सेवा पुरवितात.

संदर्भ ग्रंथ:-

- 1) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था - डॉ. डी. जी.उशीर आणि इतर
- 2) बँक व्यवसाय व वित्तपुरवठा - प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब सांगले आणि इतर
- 3) आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा -प्रा.के.बी दिवट
- 4) आधुनिक बँकिंग आणि भारतीय वित्तीय बाजार - डॉ.एन.एल.चव्हाण

-----XX-0-XX-----

-----XX-0-XX-----